

Ренчка І. Є., канд. філол. наук
Національний університет
«Києво-Могилянська академія», м. Київ
ORCID ID: 0000-0002-5568-7941

ФОРМУВАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКАРСТВІ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Присвячено проблемі впливу радянської тоталітарної системи на українську лексикографічну практику та використання словників в умовах політичного контролю як інструменту поширення офіційних міфів та ідеологічних догм. Встановлено, що введення ідеологічно-оцінного компонента в семантичну структуру слів різних тематичних груп, пояснення їхнього значення за допомогою стійких словосполук новомови зумовлювало формування упередженого світосприйняття на системі ідеологічних цінностей радянської людини.

Ключові слова: тоталітарна мова, офіційна ідеологія, словникарство, ідеологема, картина світу, оцінні опозиції, ілюстративний матеріал, позитивна та негативна конотативна семантика.

У тоталітарних державах ХХ ст. особливого значення надавали маніпуляціям словом, силі його впливу на свідомість людини та мас. Мова ставала частиною потужного державного ідеологічного механізму, засобом формування стереотипу мислення з визначеним набором оцінних ставлень та суджень. У радянському політичному контексті мовні ресурси розглядали як важливе знаряддя в утвердженні керівної ідеології, матеріалістичного світогляду та соціалістичної культури [13, с. 198].

Проблему мови тоталітаризму, зокрема причини її появи та характерні ознаки, потрактовано в багатьох наукових працях кінця ХХ – початку ХХІ ст. українських та зарубіжних дослідників (Г. Бенкендорф, Д. Вайс, А. Вежбицька, М. Гловінський, Г. Гусейнов, О. Єрмакова, О. Зарецький, О. Калиновська, М. Кронгауз, Т. Крючкова, Н. Купіна, Л. Масенко, П. Серіо, Й. Стернін, Ф. Том, М. Чудакова та ін.). На її позначення традиційно вико-

ристовують назву «новомова», вперше вжиту в романі «1984» Дж. Орвелла («newspeak») для найменування офіційної мови, зображеної у творі тоталітарної держави Океанії. Метою цієї специфічної мови автор визначив уніфікацію мислення та подолання індивідуальності [12, с. 155, 282].

Аналізуючи тоталітарну мову радянського та нацистського зразків, дослідники визначають їхні ознаки. Зокрема, В. Клеппер про мову тоталітаризму писав, що це надзвичайно бідна й одноманітна мова, яка оперує одними й тими самими штампами і зразками висловлювань, що використовуються у всіх сферах та ситуаціях мовлення [6, с. 31]. Одиниці новомови найчастіше називають «ідеологемами» або «лінгвоідеологемами» як вербальні елементи панівної ідеології. За визначенням Г. Гусейнова, ідеологема – це «мінімальний відрізок письмового тексту або потоку мовлення, предмет або символ, який автор, слухач, читач сприймають як покликання – пряме чи непряме – на метамову або на уявний звід світоглядних норм та фундаментальних ідейних настанов, якими повинно керуватися суспільство» [2, с. 27]. Появу ідеологем Н. Купіна пояснює накладенням на традиційну семантику слів ідеологічних сенсів, що призводить до трансформації їхніх значень. Тому, на думку дослідниці, ідеологемою потрібно вважати «санкціонований офіційною ідеологічною системою зміст, закріплений за певною мовною формою» [9, с. 7].

З-поміж рис новомови її дослідники називають оцінність, що виявляється в домінуванні оцінки над змістом, нав'язування знаку цінності («...іноді несуттєво, що дане слово означає, однак суттєво те, які кваліфікатори з ним пов'язані (добрий/поганий, наш/чужий, прогресивний/реакційний тощо)» [3, с. 160–161, 164], семантичні зміни слів, маніпулювання евфемізмами, політизацію понять, що стосуються не лише суспільно-політичної сфери життя, а й економіки, психології, етики, історії, духовного життя, сфери міжособистісних відносин тощо [2; 5; 7; 8; 11]. «Мова ставала засобом поширення ідеологічних догм, знаряддям впливу на суспільну свідомість і формування світосприйняття, вигідного владі» [15, с. 2].

Маніпулятивні стратегії новомови впливали на людську свідомість, деформуючи її. Атмосфера обману привчала людей думати одне, говорити інше, звикати до стереотипних фраз, які замінювали реальність. Мова як утілення ідеології значною мірою послугувала створенню нової картини світу та нової («новомовної», за висловом Г. Бенкендорфа [1, с. 11]) радянської людини, яка змушена була мислити накинутими мовними штампами, що блокували живу самостійну думку.

Незважаючи на значне зростання уваги науковців до вивчення мовних форм тоталітарної комунікації, досі лишається меншою мірою дослідженим вплив екстралінгвальних чинників ідеологічного характеру на лексикографічну практику радянського періоду та використання словників як інструменту формування упередженої картини світу.

Мета статті – висвітлити прийоми ідеологічних маніпуляцій, застосовані в лексикографічній практиці радянського періоду з метою зміцнення комуністичної ідеології та створення ідеологізованого уявлення про світ. Матеріалом дослідження слугували статті «Словника української мови» в 11 томах (1970–1980) (далі – СУМ).

Поширення ідеологічних штамів радянської риторики відбувалося за посередництва офіційної преси, радіо, телебачення, вони постійно звучали в політичних промовах, тиражувалися в підручниках та наукових працях. Вплив тоталітаризму позначився й на мовознавстві та його практичній частині – лексикографії. В офіційних документах 1930-х років, що стосувалися лексикографічної діяльності, українські словники попереднього десятиліття українізації та їхніх авторів було звинувачено в «націонализмі», «шкідництві», «назадництві» і «буржуазно-націоналістичному методологічному настановленні», що виявлялися у «штучному вигадуванні... слів нацдемівського типу, тенденційному підбиранні українських слів і цитатного матеріалу, де відбивається ідеологія ворожих радянській країні класів, а також у тлумаченні слів» [14, с. 145]. Критика української лексикографічної практики вилилася в боротьбу з «класовим ворогом» та «буржуазним націонализмом» на «мовному фронті». Вимоги, які

поставила мовна нарада при НКО УСРР 1933 року до лексикографічної діяльності і які лишалися чинними впродовж усього радянського періоду, полягали в перегляді всієї словникової продукції «з погляду повної і цілковитої ліквідації націоналістичної ідеології в термінології» й у створенні нових словників «на правильних методологічних засадах», тобто взоруючись на марксо-ленінську методологію та ленінську національну політику. Праця над словниками «мусить бути спрямована на послуги соціалістичному будівництву й зміцнення братерських зв'язків трудящих» [14, с. 146–147].

Такі настанови вплинули на добір лексику для реєстрів перекладних іншомовно-українських словників та словників української мови радянського періоду, тлумачення лексичних одиниць, їхнього ремаркування, порядок представлення значень, наведення ілюстративного матеріалу та побудову словникових статей. Ідеологічні обмеження в галузі словникарства зумовили, за словами А. Вейсберга, перетворення словників на «ідеологічну зброю, засіб ідеологічної обробки та формування оцінок і суджень, узгоджених із керівною ідеологією, ...частину тотального ідеологічного контролю» [18, с. 660]. Використання словника як ретранслятора ідеологічних догм та приписів підтверджує теза В. Звегінцева: «Ідеологія, – на його думку, – стає головним засобом впливу на мову, а через неї – на мовну свідомість, задає особливу модель світу, засвідчену словником» [4, с. 174].

У 1970–1980-х роках вийшов перший великий словник тлумачного типу українською мовою – «Словник української мови» в 11 томах. Він зафіксував високий рівень розвитку лексики і фразеології української літературної мови, засвідчив її багатство, представив велику за обсягом інформацію в дефініціях та ілюстраціях, сприяв формуванню мовного стандарту, мовних норм та водночас формуванню світогляду нації, її ментального обличчя. Водночас, як слушно зауважує В. Савчин, «лексикографічна діяльність радянського періоду часто відображала зіткнення національної та тоталітарної ідеологій» [17, с. 120]. Попри безумовні переваги і важливий внесок у розвиток україн-

ської лексикографії, СУМ не оминули ідеологічні обмеження доби. На численних дефініціях та ілюстративному матеріалі позначився вплив комуністичної ідеології та суспільної ситуації, настанови, що висували до радянського словникарства, згідно з якими лексикографічні праці мали бути не лише «знаряддями піднесення культурно-освітнього рівня народу, але й важливою ланкою у ряді масових засобів інтернаціонального виховання радянських людей» [13, с. 199–200]. Зокрема, політична й мовна цензура джерельною базою для укладання словника визначала виключно ті твори, що відповідали партійним вимогам: твори Леніна, відомих радянських діячів, тексти радянського письменства – представників методу соціалістичного реалізму, цитати з періодичних видань та наукових праць, що описували явища з позиції комуністичної ідеології. Натомість не допускали цитат із творів, заборонених або замовчуваних у Радянському Союзі, це насамперед тексти авторів доби національного відродження, національно-визвольних змагань, письменників та науковців української діаспори, «політично ненадійних» авторів, а також українськомовні тексти релігійної тематики.

Аналіз змісту словникових статей СУМа дає підстави стверджувати, що політизації та ідеологізації зазнавали слова різних тематичних груп, не лише таких показових, як назви політичних течій, рухів чи партій, а й назви неполітичних явищ. Невід’ємною частиною багатьох визначень став оцінний компонент, характер якого залежав від того, якого суспільного ладу та способу життя стосуються поняття, явище, предмет, дія, ознака чи особа, позначені певним словом, – радянського, соціалістичного (таке слово отримувало позитивну конотацію) чи капіталістичного, ворожого радянській владі (семантика такого слова набувала негативного забарвлення).

Одним із найпоширеніших прийомів протиставлення двох антагоністичних світів – соціалістичного та капіталістичного – у словнику є використання атрибутивних оцінних маркерів. Скажімо, наявність у словниковому визначенні уточнювальних означень на зразок «буржуазний», «капіталістичний», «дрібно-буржуазний», «реакційний», «ідеалістичний», «формалістич-

ний», «ворожий» вказувала на «нерадянський» характер трактованого, його несумісність із соціалістичним способом життя. Тлумачення слів, у яких ужито принаймні один зі згаданих прикметників, схиляли мовців до негативного сприйняття позначених ними понять. Наприклад: «НАЦІОНАЛІЗМ. 1. *Реакційна буржуазна* ідеологія й політика в галузі національних відносин, яка проповідує зверхність національних інтересів над соціальними, панування однієї нації завдяки пригніченню іншої, розпалює національну ворожнечу, заперечуючи дружнє співробітництво і взаємодопомогу між націями. *Імперіалістська епоха і війна 1914–1916 рр. особливо висунула завдання боротьби проти шовінізму і націоналізму в передових країнах* (Ленін, 27, 1972, 245); *Основна політична й ідеологічна зброя, яку використовують міжнародна реакція і рештки внутрішніх реакційних сил проти єдності соціалістичних країн, – націоналізм* (Програма КПРС, 1961, 21)» [СУМ, V, с. 232] (тут і далі напівжирний курсив та підкреслення наші. – І. Р.). У наведеному визначенні поняття розглянуто через призму комуністичної ідеології як негативне та шкідливе явище суспільно-політичного життя. Це досягнуто виведенням на перший план оцінного маркера «реакційна буржуазна ідеологія й політика», а також вживанням експресивних висловів «проповідує зверхність», «розпалює національну ворожнечу», «пригнічення іншої (нації. – І. Р.)». Ідеологічна упередженість дефініції підсилена цитатним матеріалом, запозиченим з твору Леніна та Програми КПРС, в якому наголошено на ворожій для соціалізму природі націоналізму. Показово, що в обох цитатах використано елементи військової лексики. Вживання слів на кшталт «боротьба», «зброя» було досить поширеним явищем у радянській новомові (наприклад, «боротьба на мовному фронті», «боротьба за хліб», «боротьба з викривленнями політики партії» тощо), що підкреслювало непримиренність до всього, що могло становити загрозу або суперечило панівній ідеології, і водночас слугувало мілітаризації свідомості населення та постійній воєнній пропаганді.

Протиставлення за ознакою «позитивне/негативне» за допомогою ідеологічно-оцінних прикметників притаманне майже

всім тлумаченням лексичних одиниць, що стосуються політичної сфери. Для наочності розглянемо, як у СУМі представлено лексему «правий»: «2. політ. **Ворожий передовим течіям** у політичному й громадському житті; **реакційний, консервативний**. Комуністичні партії, спираючись на ленінську ідейну спадщину, провадять велику творчу роботу і непримиренно виступають проти сучасної буржуазної ідеології, проти правих і «лівацьких» перекинувань революційної теорії (До 100-річчя ... В. І. Леніна, 1970, 5); // Який дотримується **реакційніших, консервативніших** поглядів, ніж головна маса членів певної партії або політичного, філософського напрямку. *В момент, коли на Україні розгортається найзагостреніша громадянська війна, коли передбачається неминуча найзапекліша куркульська контрреволюція по селах, ніякі угоди з такими дрібнобуржуазними партіями, як праві есери, меншовики, ліві есери та інші – недопустимі* (КП України в резол. і рішен. ... 1958, 33); // **Ворожий політиці комуністичної партії** всередині самої партії; // у знач. ім. праві. Представники **реакційних, консервативних** партій або течій всередині комуністичної партії, **ворожих** її генеральній лінії. *Кадекти об'єднують всіх правих, всю контрреволюцію, всіх поміщиків і капіталістів* (Ленін, 32, 1973, 68)» [СУМ, VII, с. 502]. Виразного протиставлення пояснюваних політичних явищ досягнуто використанням повторюваних прикметників «ворожий», «реакційний», «консервативний», «буржуазної», «дрібнобуржуазними», «найзапекліша» та ідеологом «куркульська контрреволюція», «ворожий політиці комуністичної партії» тощо для надання слову вкрай негативної конотації і, відповідно, різко негативної характеристики поняттю. Водночас антонімічний контекст наведеному словниковому визначенню створюють ідеологічні маркери «комуністичні партії», «ленінську ідейну спадщину», «революційної теорії», «передовим течіям», які окреслюють протилежні, позитивні з позиції радянської ідеології політичні сенси. Саме за допомогою подібних лінгвоідеологом з атрибутивними компонентами «комуністичний», «радянський», «соціалістичний», «матеріалістичний», «революційний», «пролетарський» тощо,

введених до словникових статей, слова набували позитивної оцінної семантики як найменування предметів, явищ, подій, властивих радянському світу. Наприклад, значення лексеми «інтернаціоналізм», що позначала один із засадничих концептів радянської ідеології та політики, схарактеризовано в піднесеному стилі з використанням позитивно-оцінних елементів визначення та у протиставленні з націоналізмом: «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ. *Принцип міжнародної солідарності пролетаріату та всіх трудящих*, що випливає з усвідомлення ними єдності своїх корінних інтересів *у боротьбі за соціалізм і комунізм; відстоювання свободи та рівності всіх народів, боротьба за дружбу й співробітництво* між ними, *проти* шовінізму та *націоналізму*. Духом справжнього інтернаціоналізму проїнята Радянська Конституція (Радянська Україна, 5.XII 1956, 1); Пролетарський інтернаціоналізм став одним з основоположних принципів розвитку більшовицької партії (Ком. Укр., 11, 1967, 70)» [СУМ, IV, с. 38].

Офіційною ідеологією в СРСР було визначено марксизм-ленінізм, а одним із її засадничих принципів – матеріалізм. Відповідно стрижневою ідеологічною опозицією в радянському тоталітарному дискурсі стало протиставлення матеріалізму та ідеалізму, а кожна згадка про сферу духовного, ідеалістичного зазнавала негативного оцінювання. Панівні світоглядні принципи відображені в численних словникових визначеннях. Розглянемо насамперед тлумачення базового поняття «філософія», що у першому словниковому значенні ототожнюється з матеріалістичним марксистським вченням як провідним у радянській ціннісно-орієнтаційній системі: «ФІЛОСОФІЯ. 1. Наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення. <...> Радянська наука оснащена зброєю величезної сили – філософією діалектичного матеріалізму (Наука..., 12, 1957, 18); // Яке-небудь або чие-небудь учення про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення. Філософія марксизму є МАТЕРІАЛІЗМ (Ленін, 23, 1972, 40); Він відзначався глибоким знанням матеріалістичної філософії і своєю подум'яною антирелігійною агітацією (Наука..., 3, 1958, 45)» [СУМ, X, с. 594].

У словникових статтях лексем «матеріалізм» та «ідеалізм» чітко протиставлено ці два поняття: «МАТЕРІАЛІЗМ. 1. Науковий напрям у філософії, що визнає об'єктивність існування зовнішнього світу, незалежність його від людської свідомості, первісність матерії та вторинність мислення, пізнаваність світу і його закономірностей; **протилежне – ідеалізм.** Філософія марксизму є матеріалізм (Ленін, 19, 1950, 4)» [СУМ, IV, с. 646]; «ІДЕАЛІЗМ. 1. **Реакційний, антинауковий напрям у філософії, який на противагу матеріалізові хибно вважає** ідею, дух, свідомість первісним, а природу, буття, матерію – вторинним. Діалектичному матеріалізові протистоять метафізика та ідеалізм (Деклар. наради., 1957, 14); Боротьба матеріалізму та ідеалізму відбувається також у галузі історії, політичної економії, юриспруденції та інших суспільних наук (Ком. Укр., 10, 1966, 36)» [СУМ, IV, с. 10].

Кожен науковий напрям, науковий метод чи філософську течію, якщо вони не базувалися на вченні марксизму-ленінізму, у словнику пояснено як ідеалістичні, а отже, з огляду на згадану вище базову опозицію, їх визнавали шкідливими, непотрібними в радянському суспільстві й такими, що заслуговують на заборону та забуття. Наприклад: «ПРАГМАТИЗМ. 1. **Реакційний, суб'єктивно-ідеалістичний напрям сучасної буржуазної філософії**, за яким практична цінність знань означає їхню істинність. <...> Леся Українка різко засуджувала реакційну філософію прагматизму – філософію імперіалістичних бізнесменів (Веч. Київ, 25.II 1971, 2)» [СУМ, VII, с. 510]; «ВОЛЮНТАРИЗМ. 1. **Ідеалістичний напрям у філософії**, представники якого вважають людську волю першоосновою й творцем дійсності. В боротьбі проти волюнтаризму, який проповідує абсолютну свободу волі, марксизм-ленінізм підкреслює детермінованість волі і вчинків людей (Ком. Укр., 1, 1960, 53)» [СУМ, I, с. 735]; «ПОЗИТИВИЗМ. 1. **Суб'єктивно-ідеалістична течія буржуазної філософії і соціології**, що заперечує можливість пізнання об'єктивної дійсності і зводить мету науки до опису і систематизації фактів і явищ, які тлумачаться як комплекс відчуттів і уявлень суб'єкта; різновид агностицизму.

К. Маркс і Ф. Енгельс не тільки створили цілу епоху в розвитку наукового пізнання, але й проробили титанічну роботу, захищаючи науку від викривлень позитивізмом, агностицизмом (Наука..., 10, 1963, 41)» [СУМ, VI, с. 814]; «АГНОСТИЦИЗМ. **Ідеалістичне філософське вчення**, що заперечує можливість пізнання об'єктивного світу і його законів. Радищев – ворог агностицизму. Його світогляд просякнутий вірою в силу людського пізнання (Вісник АН УРСР, 8, 1949, 16); Рішуче критикував Т. Г. Шевченко різні форми ідеалізму, скептицизм, агностицизм (Наука..., 3, 1962, 16)» [СУМ, I, с. 17]; «ФРЕЙДИЗМ. **Реакційне ідеалістичне вчення в буржуазній психології й філософії** (з кінця XIX ст.), що намагається пояснювати явища психічного та суспільного життя людей підсвідомими інстинктами та потягами (особливо статевими). *Що ж до екзистенціалізму, фрейдизму, прагматизму та інших шкіл сучасної буржуазної філософії, то вони відверто заперечують розум і науку* (Ком. Укр., 1, 1965, 52); *Справжньою науковістю і справжнім історизмом радянське літературознавство протиставляє концепціям сучасної буржуазної науки, що... спираються то на формалізм, то на фрейдизм, то на модні релігійні вчення* (Рад. літ-во, 5, 1965, 19)» [СУМ, X, с. 643]; «ПСИХОАНАЛІЗ. **2. У сучасній буржуазній психіатрії, психології, соціології і мистецтві – суб'єктивно-ідеалістичний напрям**ок, який намагається пояснити психічні прояви людини, а також усього суспільства підсвідомими біологічними потягами та інстинктами; фрейдизм» [СУМ, VIII, с. 374]. У кожному з наведених визначень наголошено на ненауковості тих чи тих напрямів, течій і вчень у розвитку людської думки, їхній невідповідності матеріалістичному світогляду та шкідливості для радянського народу. Радянська філософія, психологія, літературознавство, взагалі радянська наука протиставлені буржуазній як соціалістичне капіталістичному, а отже, єдино правильне – помилковому, «наше», «своє» – «ненашому», чужому, ворожому.

Однією з характерних рис тоталітарної новомови Й. Стернін визначає політизацію філософських, моральних, релігійних та художніх понять [16, с. 22–23]. Переконаємося в цьому,

розглянувши тлумачення філософських категорій на зразок «СВІДОМІСТЬ. <...> Психологія, а також політичні, філософські, релігійні, мистецькі і т. ін. погляди людей як представників певних суспільних класів. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість (Ленін, 26. 1972, 49); Суспільна свідомість; Соціалістична свідомість; Пережитки капіталізму в свідомості людей» [СУМ, IX, с. 77]; «ІДЕЯ. <...> 2. Основний принцип світогляду; переконання. <...> Ленінські ідеї, творчий, революційний дух ленінізму переможно крокують по земній кулі (Ком. Укр., 7, 1963, 70)» [СУМ, IV, с. 11]; «АБСОЛЮТ. **В ідеалістичній філософії** – вічна, незмінна, нескінченна першооснова Всесвіту (дух, ідея); у релігії – бог; // Що-небудь самодостатнє, безвідносно, нічим не обумовлене. На противагу дрібнобуржуазним демократам, Маркс бачив в усіх без винятку демократичних вимогах не абсолюта, а історичний вираз боротьби керованих буржуазією народних мас проти феодалізму (Ленін, 22, 1950, 133)» [СУМ, I, с. 5]; «РУХ. 1. філос. Марксистсько-ленінська діалектика вчить, що дійсність існує лише у формі руху. Руху як в просторі, так і в часі (Ком. Укр., 8, 1968, 75)» [СУМ, VIII, с. 914]. Оскільки семантика слів на позначення філософських концептів не містить денотативного компонента, це давало змогу їх витлумачувати з ідеологічної позиції, підтримуючи в такий спосіб той набір політичних міфів, що культивували в радянські часи. Визначення, супроводжувані цитатами Леніна або з періодичних видань із чітким ідеологічним ухилом, надавали філософським поняттям політичної семантики, й таке трактування звужувало і примітивізувало їхній зміст, зводило лише до політичного розуміння, як, скажімо, в словосполученні «соціалістична свідомість», наведеному як ілюстрація до слова «свідомість».

Такий самий підхід застосовано й до пояснення моральних та етичних понять, абстрактних категорій. Спостерігаємо «вторгнення» політичного в сферу, найбільше віддалену від політики, що зумовлювало трансформацію значень слів і зміну їхньої лексичної сполучуваності. Досягалося це введенням у словникові

статті політизованих ілюстрацій з праць комуністичних лідерів, програмних документів ЦК КПРС та творів представників соцреалізму, в яких назви зі сфери етичного поєднуються з ідеологічними маркерами «комуністичний», «пролетарський», «соціалістичний» тощо, наприклад: «МОРАЛЬ. Член партії повинен: ...додержувати принципів комуністичної моралі, ставити суспільні інтереси вище особистих (Статут КПРС, 1961, 4)» [СУМ, IV, с. 799]; «У тісній співдружності з органами соціалістичної держави радянська громадськість дедалі посилює роботу по комуністичному вихованню трудящих, по боротьбі з аморальними явищами і вчинками (Наука..., 2, 1960, 11)» [СУМ, I, с. 39]; «ІСТИНА. 2. книжн. Моральний ідеал, справедливість. Боротьба за велику комуністичну істину породила титанічні вияви емоцій у народній творчості (Нар. тв. та етн., 3, 1957, 67)» [СУМ, IV, с. 50]; «СОВІСТЬ. Я розгортав, неначе повість, свого життя суворий шлях – пішов на фронт, партійну совість переважаючи в боях (Уп., Вітчизна миру, 1951, 13); Тут [у райкомі] кувалася і його, Оксенова, пролетарська совість... Стільки разів приїжджав він сюди на наради, на партійні збори, скільки вислухав добрих слів (Тют., Вир, 1964, 310) <...> * У порівн. Тебе [комсомольський квиток] я зберіг, наче совість мою (Мал., Звенигора, 1959, 176); // ...Найчесніший, найсправедливіший, найвідповідальніший представник певного колективу, суспільства і т.ін. Партія – розум, честь і совість нашої епохи, радянського народу, що здійснює великі революційні перетворення (Програма КПРС, 1961, 119)» [СУМ, IX, с. 435]. Такі цитатиліюстрації, вбираючи лексичні та фразеологічні одиниці радянської новомови, її ідеологічні кліше, відображали радянський спосіб життя, радянську політику, створювали специфічну картину світу, але ставали на заваді власне лінгвістичній, нейтральній та об'єктивній словниковій репрезентації слів. Як зазначає Л. Масенко, «словесними маніпуляціями тоталітарна мова розмивала й знецінювала загальнолюдські поняття про універсальні моральні вартості», вони втрачали свій сенс, «набуваючи ідеологізованої, класово-партійної семантики» [10, с. 29–30].

У радянській тоталітарній мові, втіленій у партійних текстах, ЗМІ та продукції масової культури, з особливим піднесенням і пієтетом описували досягнення радянської країни як найдосконалішого суспільства, де панує щастя, добробут усіх людей, справедливість, соціальна рівність, безконфліктність. Точною відліку часу в ідеологічному просторі Радянського Союзу була революція 1917 р. Від цієї дати розпочинається нова епоха – соціалізму, що має в майбутньому перейти в еру комунізму. Створенню картини нового ідеального суспільства, що постало після жовтневих подій, слугували семантичні маніпуляції словами, які позначають проміжки часу: «епоха», «ера», «період», «доба», «фаза», «століття» та ін. Одиниці на позначення часу входили до складу радянських ідеологем, що формували уявлення про щасливу країну. У всіх словникових статтях назв відрізків часу окрему увагу приділено окресленню періоду постановня Країни Рад та захопленому опису подій, які характеризують етапи побудови соціалізму і руху до комунізму. Це втілено насамперед у тенденційно дібраному цитатному матеріалі, що розглянемо на таких прикладах: «ДОБА. *О, жовтнева ніч сувора! Осяваючи Неву, Віщим пострілом «Аврора» Почала добу нову* (Уп., Про Донбас, 1950, 12)» [СУМ, II, с. 316]; «ЕПОХА. *Лютнева революція означала крутий перелом в історії нашої країни... Вона була першою переможною народною революцією епохи імперіалізму* (Ком. Укр., 2, 1967, 34); <...> // Момент, зв'язаний з якою-небудь подією, із зламом у розвитку чогось; вихідний пункт нового періоду. *Соціалістичний реалізм був епохою відкриття нових можливостей художньої форми* (Рад. літ-во, 1, 1958, 13)» [СУМ, II, с. 485]; «ПЕРІОД. *За період, що минув після вересневого Пленуму ЦК КПРС 1953 року, працівники сільського господарства Черкаської області, під керівництвом партійних організацій, добилися значних успіхів в організаційно-господарському зміцненні колгоспів і радгоспів* (Ком. Укр., 11, 1959, 11); <...> // Історичний етап у суспільному або культурному розвитку країни, народу, що **характеризується визначними подіями, явищами або процесами. З'їзд [XXI] ознаменував вступ нашої Вітчизни в новий період свого розвитку** –

період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства (Матер. XXI з'їзду КПУ, 1960, 3)» [СУМ, VI, с. 325]; «ЕРА. 2. книжн. Період, докорінно відмінний від попереднього. Імперіалістська війна відкриває собою еру соціальної революції (Ленін, 21, 1950, 304)» [СУМ, II, с. 485]; «ЕТАП. 5. перен. Окремий момент, період, стадія в розвитку чого-небудь, у якій-небудь діяльності. <...> Семирічний план розвитку народного господарства СРСР – це конкретне втілення ленінської генеральної лінії партії на сучасному етапі (Наука..., 3, 1959, 1)» [СУМ, II, с. 490]. Особливою одиницею виміру часу в радянський період була «п'ятирічка»: у словнику відображено сприйняття значення цього слова як своєрідного часового мірила досягнень радянської країни та засобу наближення її до комуністичного майбутнього: «П'ЯТИРІЧКА. 1. П'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР; період, охоплюваний цим планом. *До невпізнання змінилася наша Вітчизна за роки радянських п'ятирічок* (Наука..., 9, 1957, 1); *Оживляєм гори, води, вибудовуєм заводи, ростемо ж ми, гей! – До пустель, каналу й річки наші славні п'ятирічки – мовби до дітей, до своїх дітей* (Тич., I, 1957, 167)» [СУМ, VIII, с. 422].

Розвиткові політичних міфів і втіленню їх у суспільну свідомість слугували дієслова з позитивною семантикою (наприклад, «зміцнювати», «посилювати», «зростати», «підвищувати», «удосконалювати», «примножувати») та утворені від них іменники («зміцнення», «зростання», «вдосконалення», «піднесення», «процвітання» та ін.), які використовували для характеристики життя в Радянському Союзі. Їхнє вживання в текстах засобів масової інформації та партійних виступах і документах давало змогу створити позитивний образ держави, пропагувати базові постулати радянської політики, зокрема в національному питанні, як прогресивні. Гіперболізовані описи успіхів соціалістичного суспільства знайшли відображення і в словниковому тлумаченні відповідних дієслів та віддієслівних іменників, що засвідчують такі визначення: «УДОСКОНАЛЮВАТИ. Робити досконалішим, кращим. Партія безперервно удосконалюватиме форми й методи своєї діяльності (Програма КППС, 1961, 120)» [СУМ, X, с. 398];

«ПРИМНОЖУВАТИ. 1. Збільшувати кількість, розміри чого-небудь. Член партії повинен: ...берегти й примножувати суспільну, соціалістичну власність – основу могутності і процвітання Радянської Батьківщини (Статут КПРС, 1971, 5); Мільйони жінок плідотворно трудяться в усіх галузях народного господарства, примножуючи багатства нашої Батьківщини (Ком. Укр., 7, 1961, 62) <...> 2. Збагачувати що-небудь. Треба берегти і примножувати бойові революційні традиції Комуністичної партії і радянського народу (Наука..., 10, 1958, 4); Стосовно до нових історичних умов Ленін розвинув і примножив теоретичну спадщину своїх великих учителів (До 100-річчя .. В. І. Леніна, 1970, 3); <...> 3. Робити більш значним що-небудь. Мужній екіпаж корабля-супутника «Восход-2» ще більше примножив космічну славу нашої соціалістичної Батьківщини (Літ. Укр., 23.III 1962, 1)» [СУМ, VII, с. 678]; «ПІДНЕСЕННЯ. 3 особливим піднесенням трудящі приступили до здійснення семирічного плану» [СУМ, VI, с. 462]; «ЗМІЦНЮВАТИ. *Образно. У роки революції білоруси подавали руку своїм братам з України, зміцнювали одвічні мости непорушної дружби, разом боролись з ворогами (Скл., Легенд. начдив, 1957, 26); // перен. Робити що-небудь надійнішим, більш сталим, постійним. Він говорив про дружбу двох сестер – прекрасних двох – Росії й України; він застеріг, що ворог ще не вмер, що мир змінять нам треба щохвилини (Тич., До молоді..., 1959, 11). <...> 3. Робити більш розвинутим, могутнішим, впливовішим. Не час ще зброю випускати! Радянська земле, не дрімай! Круг Партії – тісніше лави! Зміцняймо міць більшовика! (Рильський, II, 1960, 108)» [СУМ, III, с. 626]; «ПІДВИЩУВАТИСЯ. 2. Збільшуватися за кількістю, розміром, тривалістю і т. ін. Оплата по праці, яка є основним джерелом доходів трудящих, неухильно підвищується (Ком. Укр., 10, 1967, 29); <...> 3. Досягати вищого ступеня, вдосконалюватися. У колгоспах, де продуктивність праці підвищуватиметься швидше, середня оплата праці в наступному двадцятиріччі зростатиме вищими темпами, ніж у робітників (Ком. Укр., 1, 1962, 28); Пропагандистська робота збагатилася новими формами і змістом,

стала більш конкретною, дійовою, підвищилися теоретичний рівень і методична майстерність пропагандистів (Рад. Укр., 27.VIII 1959, 1); Підвищився загальний культурний рівень трудящих (До 40-річчя Вел. Жовтн. соц. рев., 1957, 21); <...> 4. Ставати кращим; поліпшуватися. Завдяки піклуванню партії і радянського уряду підвищується матеріальний добробут колгоспників (Рад. Укр., 5.IX 1950, 2); // Ставати впливовішим, вагомішим. В ході комуністичного будівництва підвищуватиметься роль Рад, які є всеохоплюючою організацією народу, втіленням його єдності (Програма КПРС, 1961, 89)» [СУМ, VI, с. 405] та багато інших. Подібна лексикографічна інтерпретація значень слів виконувала агітаційно-пропагандистську функцію: дефініції та ілюстрації були спрямовані на уславлення комуністичної партії та її дій, звеличення дружби українського, російського та білоруського народів і братерського єднання всіх народів СРСР, а також демонстрування переваг та успіхів радянської країни у різноманітних сферах – науки, виробництва, економіки, соціального забезпечення та ін. Підкреслення позитивної цінності понять, явищ та подій радянського світу мало актуалізувати, за словами Н. Купіної, семи гордості та успіху [8, с. 20] та створювало образ ідеального суспільства.

Отже, у тоталітарному суспільстві мова, зокрема її лексикосемантичний рівень, зазнавала впливу панівної ідеології, стаючи втіленням політичних приписів. Велика кількість слів різних сфер функціонування набула ідеологічного компонента значення, що зумовило політизацію лексичних ресурсів, формування системи стійких аксіологічних опозицій, які чітко розмежовували позначені словами поняття на «наші» й «ненаші», «свої» і «чужі», властиві радянському способу життя, соціалістичному суспільству і капіталістичному. Словники в умовах тоталітарного партійно-урядового контролю закріплювали ідеологізоване значення слів, стаючи інструментом пропагування ідеологічних догм та створення упередженої картини світу. Ідеологічна оцінка виявлялася у використанні позитивно-оцінних або негативно-оцінних атрибутивних словосполук, створенні антонімічних контекстів, трансформації зна-

чень та зміні лексичної сполучуваності слів, введенні до словникових статей політизованого ілюстративного матеріалу. У такий спосіб словники втілювали ідеологеми та міфи тоталітарної доби, що сприяло їхньому поширенню і впровадженню в суспільну свідомість, виробленню оцінного світосприйняття, відповідного настановам політичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бенкендорф, Г. Д. Химери в оселі буття. К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. 185 с.
2. Гусейнов, Г. Ч. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х. М.: Три квадрата, 2003. 272 с.
3. Гловінський, М. Новомова // 12 польських есеїв / упоряд. та наук. ред. О. Гнатюк. К.: Критика, 2001. С. 158–180.
4. Звегинцев, В. А. Язык и лингвистическая теория. М.: Изд-во МГУ, 1973. 248 с.
5. Калиновська, О. В. Ідеологічний простір української мови (до проблеми семантичної характеристики української мови ХХ століття). Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія». Т. 137. Філологічні науки. К., 2012. С. 24–28.
6. Клемперер, В. ЛТІ. Язык Третьего рейха. Записная книжка филолога / пер. с нем. А. Б. Григорьева. М.: Прогресс-Традиция, 1998. 384 с.
7. Крючкова, Т. Б. О фиксации в толковых словарях идеологической вариативности лексических единиц. Вопросы филологии. 2008. № 2 (29). С. 46–54.
8. Купина, Н. А. Тоталитарный язык: словарь и речевые реакции. Екатеринбург; Пермь: Изд-во Урал. ун-та – ЗУУНЦ, 1995. 144 с.
9. Купина, Н. А. Языковое сопротивление в контексте тоталитарной культуры. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. 176 с.
10. Масенко, Л. Мова радянського тоталітаризму. К.: Кліо, 2017. 240 с.
11. Мінчак, Г. Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2003. 301 с.
12. Орвелл, Дж. 1984 / пер. з англ. В. Шовкуна. К.: Вид-во Жупанського, 2015. 312 с.
13. Паламарчук, Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). К.: Наукова думка, 1978. 201 с.

14. Резолюція Комісії НКО для перевірки роботи на мовному фронті в питаннях термінології // Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали / за ред. Л. Масенко; упоряд. Л. Масенко та ін. К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2005. С. 143–148.

15. Ренчка, І. Є. Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови XX – початку XXI століть: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2017. 231 с.

16. Стернин, И. А. Общественные процессы и развитие современного русского языка. Очерк изменений в русском языке конца XX – начала XXI века. Воронеж, 2004. 93 с.

17. Savchyn, V. Dictionary in the totalitarian society: Ukrainian lexicography in the 20th c. Contents, Use, Usability: Dictionaries from the Perspective of a Translator and a Language Teacher / ed. by D. Osuhowska & L. Harmon. Berlin: Peter Lang, 2019. P. 119–136.

18. Vejsberg, A. Defining Political Terms in Lexicography: Recent Past and Present. Euralex 2002 Proceedings. Goeteborg, 2002. P. 657–667.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Словник української мови: в 11 т. (СУМ) / за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.

Renchka I. Ye., PhD, Candidate of Science in Philology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
ORCID ID: 0000-0002-5568-7941

FORMATION OF THE IDEOLOGICAL WORLDVIEW IN THE UKRAINIAN LEXICOGRAPHY OF THE SOVIET ERA

Language in totalitarian states of the XX century was a part of a powerful ideological mechanism, a means of formation of a mindset stereotype with definite evaluative attitudes and judgments. In the Soviet political context, the language was considered as an important tool for establishing the leading ideology, materialistic worldview, and socialist culture. The dissemination of ideological constructs took place through the official press, radio and television. They were constantly repeated in political speeches, textbooks and scientific works. The influence of totalitarianism also affected linguistics and its practical part – lexicography.

The goal of the article is to highlight the techniques of ideological manipulations used in the lexicographic practice of the Soviet period in order to strengthen communist ideology and create an ideological view of the world. The study is based on the Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes (1970–1980).

The article clarifies that the introduction of ideological and evaluative component into the semantic structure of words belonging to different topical groups, including the names of political sphere, scientific directions, philosophical, moral and ethical concepts, names of time intervals etc., the explanation of their meaning by using newspeak set phrases, led to the formation of a biased worldview and system of the ideological values of a Soviet man. It is found out that lexicographic methods of the ideologization of words are the use of positive evaluative or negative evaluative attributive phrases in dictionary articles, creation of antonymous contexts, transformation of meanings and change of lexical compatibility of words, use of politicized illustrative material. In this way, the dictionaries contained premises and myths of the totalitarian era, which contributed to their dissemination and introduction into the public consciousness, the formation of an evaluative worldview according to the guidelines of the political system.

Keywords: *totalitarian language, official ideology, lexicography, ideologeme, worldview, evaluative oppositions, illustrative material, positive and negative connotative semantics.*

REFERENCES

1. Benkendorf, H. D. (2006). *Khymery v oseli buttia*. Kyiv : Vydavnychiy tsentr KNLU [in Ukrainian].
2. Gusejnov, G. Ch. (2003). *Sovetskie ideologemy v russkom diskurse 1990-kh*. Moskva : Tri kvadrata [in Russian].
3. Glovynskiy, M. (2001). Novomova. In *12 polskykh eseiv*. O. Hnatiuk (Ed.). Kyiv : Krytyka (pp. 158–180) [in Ukrainian].
4. Zvegintsev, V. A. (1973). *Iazyk i lingvisticheskaia teoriia*. Moskva : Izdatelstvo MGU [in Russian].
5. Kalynovska, O. V. (2012). Ideolohichniy prostir ukrainskoi movy (do problemy semantichnoi kharakterystyky ukrainskoi movy XX stolittia). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademii»*. Vol. 137. Filolohichni nauky. Kyiv, 24–28 [in Ukrainian].
6. Klemperer, V. (1998). *LTI. Jazyk Tretego rejkhha. Zapisnaia knizhka filologa*. (A. B. Grigorev, Trans.). Moskva : Progress-Tradiciia [in Russian].

7. Kriuchkova, T. B. (2008). O fiksacii v tolkovykh slovariakh ideologicheskoi variativnosti leksicheskikh edynits. *Voprosy filologii*, 2 (29), 46–54 [in Russian].
8. Kupina, N. A. (1995). *Totalitarnyj iazyk: slovar i rechevye reaksii*. Ekaterinburg-Perm: Izdatelstvo Uralskogo universiteta – ZUUNTS [in Russian].
9. Kupina, N. A. (1999). *Iazykovoie soprotivlenie v kontekste totalitarnoi kultury*. Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo universiteta [in Russian].
10. Masenko, L. (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu*. Kyiv : Klio [in Ukrainian].
11. Minchak, H. B. (2003). Konotatyvna semantyka suchasnykh ideolohichno zabarvlenykh nominativnykh odyntys (na materialy presy 90-kh rokiv XX stolittia). *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Orvell, Dzh. (2015). 1984. (V. Shovkun, Trans.). Kyiv : Vydavnytstvo Zhupanskoho [in Ukrainian].
13. Palamarchuk, L. S. (1978). *Ukrainska radianska leksykohrafiia (Pytannia istorii, teorii ta praktyky)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Rezoliuciia Komisii NKO dlia perevirky roboty na movnomu fronti v pytanniakh terminolohii (2005). In *Ukrainska mova u XX storichchi : istoriia linhvocydu: dokumenty i materialy*. L. Masenko (Ed). Kyiv: Publishing House “KM Academy” (pp. 143–148) [in Ukrainian].
15. Renchka, I. Ye. (2017). Ideolohizaciia ta deideolohizaciia leksem u slovnykakh ukrainskoi movy XX – pochatku XXI stolit. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
16. Sternin, I. A. (2004). *Obshchestvennye processy i razvitie sovremennogo russkogo iazyka. Ocherk izmenenij v russkom iazyke kontsa XX – nachala XXI veka*. Voronezh [in Russian].
17. Savchyn, V. (2019). Dictionary in the totalitarian society: Ukrainian lexicography in the 20th c. *Contents, Use, Usability: Dictionaries from the Perspective of a Translator and a Language Teacher*. D. Osuhowska & L. Harmon (Ed.). Berlin: Peter Lang, 119–136 [in English].
18. Vejsberg, A. (2002). Defining Political Terms in Lexicography: Recent Past and Present. *Euralex 2002 Proceedings*. Goeteborg, 657–667 [in English].

SOURCES

1. *Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980)*. (SUM). I. Bilodid (Ed.). Vol. I–XI. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції – 02.08.2021

Дата затвердження редакцією – 10.09.2021